

ПРОБЛЕМИ МИСЛЕННЯ, МОВЛЕННЯ І ВНУТРІШНЬОГО ДІАЛОГІЗМУ ОСОБИСТОСТІ

Лариса Калмикова
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

Статтю присвячено опису результатів аналізу психологічних і психолінгвістичних досліджень, присвячених проблематиці мовленнєвого мислення особистості. В ній представлено погляди провідних психологів світу щодо внутрішнього мовлення, його будови, функцій, процесуальності і закономірностей перебігу.

Ключові слова: мислення, мовлення, діалог, думка і слово, внутрішньомовленнєві процеси, кодові переходи.

Стаття посвящена описанию результатов анализа психологических и психолингвистических исследований, посвященных проблеме речевого мышления личности. В ней представлены взгляды ведущих психологов мира, касающиеся внутренней речи, её организации, функций, процессуальности и закономерностей протекания.

Ключевые слова: мышление, речь, диалог, мысль и слово, внутреннеречевые процессы, кодовые переходы.

The article deals with the description of the results of analysis of psychological and psycholinguistic research on the problems of speech thinking of a person. It presents the views of the leading psychologists of the world with regard to the internal speech, its structure, functions, procedurality and regularities of its motion.

Key words: thinking, speech, dialogue, thought and speech, internal speech processes, code transitions.

Постановка проблеми. Проблематика мовленнєво-мисленнєвих аспектів психіки людини і пов'язаних з ними питань внутрішнього діалогізму: думки і слова – завжди була предметом уваги відомих психологів минулого. Не згасає інтерес учених до цих загадкових психічних явищ і до сьогодні, хоча, звісно, за останні десятиліття психологічна наука досить потужно просунулася у поясненні такого складного психічного феномену, як мовленнємислення, його будова, перебіг, функціонування і процесуальність.

Актуальність дослідження. Вивчення психологами і психолінгвістами мовленнєво-мисленнєвих процесів в теоретичному плані відкриває для прикладних галузей психолінгвістичної науки та для педагогічної науки необмежені можливості створення з урахуванням останніх наукових досліджень мовлення і мислення нових перспективних і ефективних технологій, які стосуються різних сторін суспільного життя, зокрема освіти, медицини, юриспруденції, мас-медіа тощо, а також технологій гармонізації комунікаційних процесів у суспільстві.

Отже, **мета статті** полягає у висвітленні різних підходів провідних учених до пояснення феномену мовленнємислення, тобто внутрішнього мовлення і пов'язаного з ним внутрішнього діалогізму мовленнєвої особистості.

Виклад основного матеріалу. Ідея Л.С. Виготського про наявність ланцюга внутрішнього мовлення в механізмі мовленнєвої діяльності була в подальшому розгорнута у психологічній науці Т.В. Ахутіною, Б.Г. Ананьєвим, Б.Ф. Баєвим, Ж.М. Глозман, О.Р. Лурія, О.О. Леонтьєвим, Є.Н. Соколовим, І.О. Синицею, Л.С. Цветковою, Є.Д. Хомською та іншими вченими як у психолінгвістичних, так і в нейропсихологічних дослідженнях розвитку різних мовленнєвих процесів у нормі і при афазичних розладах. Зупинимося на аналізі поглядів на будову мовленнєвого

процесу тих науковців, які передусім є необхідними для точнішої інтерпретації будови мовленнємисленнєвої діяльності, етапів мовленнєспородження і мовленнєсприймання.

У дослідженнях процесу породження висловлювання значна роль належить висновку Б.Г. Ананьєва і Є.Н. Соколова про фазну будову внутрішнього мовлення. На думку Б.Г. Ананьєва, для внутрішнього мовлення характерними є “процесуальність” і “змінність”, що залежить від готовності його переходу у мовлення зовнішнє [1]. У розділі “Клинико-психологический анализ восстановления речевых функций при моторной афазии” своєї книги “Психология чувственного познания” дослідник визначив функцію внутрішнього мовлення, яку вбачав у побудові змісту майбутнього висловлювання, а його оформлення не відносив до внутрішньомовленнєвих функцій. Розгортання внутрішнього мовлення, за Б.Г. Ананьєвим, або внутрішнього говоріння, має послідовні фази. Першою фазою внутрішнього мовлення є “установка на називання (нарікання)”, коли вже є усвідомлення “чогось”, осмислення того, що “щось” відбулося, але ще не має самого називання. Другою фазою є процес внутрішнього нарікання. У ньому представлені редуковані фонематичні і логіко-синтаксичні структури. Третьою фазою є вказівне визначення “місця” означеної думки в судженні й умовиводі. Ця фаза, що проявляється в допоміжних “просторових” визначеннях (тут, там), є конструктивно важливою у процесі розгортання внутрішнього говоріння, яке й становить завершальну фазу внутрішнього мовлення. Проте Б.Г. Ананьєв вважав, що і форми внутрішнього мовлення, і їх механізми, і фази процесу завжди своєрідні і залежать від того, у якій мовленнєвій діяльності вони формуються. У структурі фаз внутрішнього мовлення Б.Г. Ананьєв не виокремлює таку, яка передбачала б граматичне розгортання речення [1].

Апаратурні дослідження з електроміографічною реєстрацією тонких рухів мовленнєвого апарату (язика, губ, гортані), проведені Є.Н. Соколовим, свідчать, що кожна пропозиція вирішити якесь складне завдання викликає в учасників випробування групу виразних електричних розрядів у мовленнєвих м'язах, що не проявляються у вигляді зовнішнього мовлення, але завжди передують вирішенню завдання. Є.Н. Соколовим також доведено, що компоненти внутрішнього мовлення виникають при будь-якій інтелектуальній діяльності, навіть при тій, яка раніше вважалася немовленнєвою. Електроміографічні розряди, що є симптомами внутрішнього мовлення, зникають тільки в тих випадках, коли інтелектуальна діяльність набуває звичного, достатньо автоматизованого характеру [17].

Специфіка внутрішнього мовлення виокремлюється у складі системи, що забезпечує реалізацію мовленнєвої діяльності людини та її функціонування у фізичному й соціальному оточенні. Внутрішнє мовлення, за М.І. Жинкіним, – важливий механізм мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Цей вид мовлення є необхідним транслятором для взаєморозуміння і реалізується через УПК – універсальний предметний код, що має загальну структуру для обробки як вербальної інформації, так і інформації про навколишнє, яка надходить через різні органи чуття. Потреби комунікації, зазначав М.І. Жинкін, спричинили утворення кодів, що взаємодіють, об'єдналися в єдину систему: мова – звукове мовлення, – внутрішнє мовлення – інтелект. Ця система є саморегульованою і здатною до самовдосконалення. Протиставлення двох дискретних кодів мови інтелекту породило змішаний код – внутрішнє мовлення, яке можна розглядати як універсальний предметний код, що став посередником не тільки між мовою й інтелектом та між розмовним і писемним мовленням, але й між національними мовами [9, с. 18-19]. Внутрішнє мовлення, на думку

М.І. Жинкіна, виконує функцію “суб’єктивної мови”, “мови – посередника”, “коловороту індивідуальних кодів”. Внутрішнє мовлення як механізм мовленнєво-мисленнєвої діяльності не усвідомлюється людьми, але забезпечує взаєморозуміння між комунікантами, що говорять однією і різними мовами. УПК трактується вченим як такий, що успадковується генетично. “Предметний код – це межа мовлення та інтелекту. Тут *доконується переклад думки на мову людини*. Це означає, що національні мови мають загальну генетичну структуру і відрізняються між собою лише деякими способами інтеграції того ж предметного коду [9, с. 54–55]”.

Уявлення М.І. Жинкіна про внутрішнє мовлення людини виявилось вирішальним у розробці проблематики мовленнєвої діяльності, оскільки набагато років наперед визначило мовленнєвий процес, опосередкований мотивом і метою, як мовленнєву діяльність зі складними внутрішньомовленнєвими кодовими переходами.

Заслуга М.І. Жинкіна перед психолінгвістикою в тому, що він увів поняття “випереджувального синтезу”, механізм якого проявляється і під час побудови речень, і породження зв’язного тексту. Внутрішнє мовлення, за М.І. Жинкіним, має особливий “предметно-схемний” код. Він вважає універсальною операцією відбір слів на всіх рівнях виникнення мовлення. Слова, за М.І. Жинкіним, не зберігаються в пам’яті людини в повній формі, вони щоразу ніби синтезуються за певними правилами. При формуванні й оформленні висловлювання зі слів діють особливі семантичні правила – закон семантичного узгодження, граматичної аналогії, сполучуваності слів у семантичні пари тощо. Такі семантико-граматичні та функціонально-синтаксичні правила є фільтрами, які гарантують адекватне до дійсності осмислення висловлювань. Він вводить у науковий обіг поняття задуму цілого тексту й виникнення

його як розгортання та реалізація задуманого. Значеннєво-змістовий аспект тексту передбачає у процесі своєї реалізації орієнтування на адресата комунікації і, зокрема, наявність у нього певних знань, спільних з мовцем, не виражених у тексті, і таких, що додумуються адресатом [7; 8; 9].

При трактуванні внутрішнього мовлення І.О. Синиця враховує насамперед, які потреби воно задовольняє, які функції виконує. До функцій внутрішнього мовлення психолог відносить планування, підготовку до процесу спілкування, регуляцію власної поведінки, опрацювання мовної інформації, виконання різних мисленневих дій, передусім про себе, тощо. Внутрішнє мовлення – “... це вся та мовна діяльність, яка забезпечує внутрішні психологічні функції [16, с. 21–22]”. Як найважливіші функції внутрішнього мовлення, учений виокремлював функції “підготовки зовнішнього мовлення” та “участь у комунікації”, тому що саме в них “готується (планується, формується) основне з того, що буде передане слухачам. Внутрішнє мовлення у результаті обслуговує зовнішнє [16, с. 22]”.

За І.О. Синицею, внутрішнє мовлення може супроводжуватися промовлянням, особливо в складних випадках мисленнєвої діяльності, а може бути мовчазним і нечутним, але для самого мовця воно внутрішньо озвучене і відчутне в артикуляційних рухах звукового апарата. Воно зрозуміле мовцеві, хоча його перебіг відбувається в скорочених формах. Продуковане без відповідного синтаксичного оформлення, для інших мовлення може бути майже незрозумілим. Іноді внутрішнє мовлення, особливо в дітей, переходить у шепіт і навіть у голосне промовляння окремих слів і речень для того, аби краще усвідомити власну думку, сформулювати її для передачі іншим. Одну з причин недосконалості усного мовлення (незв’язність, нелогічність)

учений убачає саме в недостатній його підготовленості у внутрішньому мовленні.

Важливу роль для розуміння мовленнєвої діяльності та її породження відіграли також інші дослідження внутрішнього мовлення [2; 4; 5; 6; 10].

Особливий внесок у розвиток цієї проблематики зробив О.Р. Лурія. Учений зазначав, що внутрішнє мовлення є механізмом, який на основі асоціативних зв'язків перетворює суб'єктивний смисл на систему зовнішніх розгорнутих мовленнєвих значень. Методика системного нейропсихологічного аналізу, розроблена О.Р. Лурія й апробована ним та Т.В. Ахутіною на значному експериментальному матеріалі з афазій, дозволила їм перевірити положення Л.С. Виготського і підтвердити наявність ланки внутрішнього мовлення в механізмі мовленнєвого процесу.

О.Р. Лурія заперечував розуміння внутрішнього мовлення як простого говоріння фраз і слів про себе (мовлення мінус звук), як такого, що має таку ж будову і такі ж функції, як і розгорнуте зовнішнє мовлення. Під внутрішнім мовленням він розумів суттєвий перехідний етап між “задумом” і розгорнутим зовнішнім мовленням. Механізм, що дозволяє перекодувати загальний задум у мовленнєве висловлювання, надає цьому задумові мовленнєву форму. У цьому сенсі внутрішнє мовлення є процесом, що породжує (генерує) мовленнєве висловлювання і включає початковий задум у систему граматичних кодів мови. Перехідне місце, яке займає внутрішнє мовлення на шляху від думки до розгорнутого зовнішнього мовлення, визначає основні риси якійої функції, такійої психологічної структури. Внутрішнє мовлення, за О.Р. Лурія, є лише підготовчою стадією, що передує висловлюванню; воно спрямоване на самого себе (а не співрозмовника), на перевід у мовленнєвий план тієї схеми, яка була до цього лише загальним змістом “задуму”.

Цей зміст уже відомий мовцю в загальних рисах, тому що він знає, що саме хоче сказати, хоча ще не знає, у якій формі і в яких мовленнєвих структурах він може сформулювати своє висловлювання. Займаючи проміжне місце між задумом і розгорнутим мовленням, внутрішнє мовлення має згорнутий, скорочений характер, який генетично походить із поступового згортання, скорочення зовнішнього мовлення дитини, через мовлення пошепки, що переходить у внутрішнє мовлення. Воно є скоріше позначенням загальної теми або загальної схеми подальшого розгортання висловлювання, але зовсім не її повним відтворенням. Внутрішнє мовлення, що формулює зміст думки, має не тільки згорнутий, але й предикативний характер. Воно втілює мовленнєву схему подальшого висловлювання і породжує його розгорнуті форми; саме тому в ньому наявні загальні позначення теми подальшого висловлювання, що інколи виражені лише одним зрозумілим самому суб'єктові словом, інколи приймають форму мовленнєвого фрагмента, що позначає найбільш суттєві елементи майбутнього висловлювання і формулює в скороченій, початковій формі, що саме має бути змістом подальшого розгорнутого зовнішнього мовлення. Отже, думка в людини “інтимно пов'язана із внутрішнім мовленням”, яке втілює, формує певну думку, має скорочений, предикативний характер.

Вивчаючи, яким чином згорнуті предикативні схеми, що стоять між думкою і мовленнєвим висловлюванням, здійснюють перетворення задуму в систему розгорнутих кодів мови, О.Р. Лурія запропонував гіпотезу, згідно з якою генетичне походження внутрішнього мовлення саме із зовнішнього дозволяє йому здійснювати зворотний процес: генерувати граматичну схему розгорнутого висловлювання. Внутрішнє мовлення також актуалізує ті логіко-граматичні матриці, які спричиняють у подальшому здійснення зовнішнього розгорнутого мовлення; активні фрагменти

внутрішнього мовлення виникають при кожному ускладненні і зникають, коли процес мислення автоматизується і позбавляється активного творчого характеру. Саме це, на думку О.Р. Лурія, вказує на те важливе значення, яке має внутрішнє мовлення для процесів мовленнєвого мислення [13; 14; 15].

Генеруюча роль внутрішнього мовлення у відтворенні раніше засвоєних граматичних структур розгорнутого мовлення, зумовлює, за О.Р. Лурія, останній етап породження мовлення – появу власне розгорнутого висловлювання, у якому мовлення починає спиратися на всі логіко-граматичні і синтаксичні схеми мови. Структура зовнішнього мовлення в різних ситуаціях має різний характер і варіюється залежно від функціонально-смыслового типу висловлення.

Розглядаючи внутрішнє мовлення, зазначає Т.В. Ахутіна, як згорнуте і зародкове за структурою і предикативне за функціями, О.Р. Лурія у книжці “Травматична афазія” (1947) зосереджує увагу на тому, що воно утаємничує в собі зачатки подальшої “динамічної схеми фрази”. Перехід від внутрішнього мовлення до зовнішнього полягає саме в розгортанні цієї динамічної попередньої схеми, у перетворенні її в зовнішню розповсюджену структуру речення. Цю граматичну структуру активного мовлення, що базується на “узагальнених динамічних схемах”, він називає “чуттям мови”, стійким утворенням [12]. У спільних працях із Л.С. Цветковою О.Р. Лурія замість поняття “внутрішня динамічна схема фрази”, як зазначає Т.В. Ахутіна, використовує інше поняття – “внутрішня лінійна схема фрази”, співвідносить його із внутрішнім мовленням і розглядає як “середню ланку” у структурі внутрішнього мовлення, яке забезпечує перехід думки в мовлення. Тобто, услід за Б.Г. Ананьєвим і Є.Н. Соколовим, О.Р. Лурія висуває ідею існування декількох ланок у будові внутрішнього мовлення. Проте на відміну від

Б.Г. Ананьєва О.Р. Лурія і Л.С. Цветкова зазначають, що у ланках внутрішнього мовлення містяться як усі компоненти внутрішнього мовлення, так і всі його функції [3].

О.О. Леонт'єв також передбачив, що мовленнєві явища, які належать до “внутрішнього мовлення” й проявляються раніше “зовнішнього” здійснення “... мовленнєвого висловлення, відповідають етапові Плану (програмування) мовленнєвої дії [11, с. 221]”. У процесі побудови висловлювання необхідно розрізнати внутрішнє програмування (сміслову структуру) та його граматичне структурування, або “сміслові і фазичні синтаксування” (Л.С. Виготський). При цьому етап внутрішнього мовлення учений розглядає як такий, що безпосередньо відповідає лише за сміслову організацію висловлювання, зазначає Т.В. Ахутіна [3].

Т.В. Ахутіна зробила аналіз текстів реципієнтів, що були хворими на афазію, мали порушення внутрішнього програмування та граматичного структурування й передбачила існування двох форм смислового розгортання: I. На етапі внутрішнього мовлення за правилами ситуативно-смислового розгортання будується ієрархічна структура внутрішніх слів – внутрішньомовленнєва схема, смисл якої адекватно передає суттєвий для суб'єкта зміст мисленнєвого уявлення. II. Ситуативні значення, тобто смисли, і ситуативно-смисловий синтаксис замінюється об'єктивними мовними значеннями, організованими в семантичні структури, що реалізують правила семантичного синтаксису (ці правила дають змогу описувати ситуацію неситуативно). Процес внутрішньомовленнєвого розгортання здійснюється як двосторонній. Так, в акті говоріння вперше визначається у внутрішніх словах, тобто “озвучується”, мисленнєвий зміст – перша ознака внутрішнього мовлення. Зв'язок внутрішніх слів з наочним уявленням ситуації дає змогу фіксувати одним словом значно більший смисловий зміст, аніж фіксує

зовнішнє слово. Оглядовий набір таких слів дає змогу моделювати в загальних рисах майбутнє висловлювання. У подальшому його програма нібито “вислуховується”, оцінюється з огляду повноти й адекватності вихідному мисленнєвому змісту – це друга ознака внутрішнього мовлення – акт слухання. За негативної оцінки програми настає її перебудова і повторне порівняння з мисленнєвим образом ситуації. За позитивної оцінки смисл віднайденого набору внутрішніх слів знову зіставляється, але відтепер уже з об’єктивним мовним значенням цього набору. Т.В. Ахутіна нагадує, що смисл внутрішнього слова будується на основі об’єктивного значення, ніби є, за Л.С. Виготським, “каменем споруди смислу”. Коли система об’єктивних значень неповно передає смисловий зміст, цей зміст підлягає подальшому розгортанню, тобто знаходженню комбінацій значень і зіставлень. І так до кінцевої позитивної оцінки. Позитивна оцінка означає, що смислове розгортання закінчено і надалі відбувається лексико-граматичне оформлення за правилами зовнішньої мови [3].

У процесі розвитку мовлення відбувається за Т.В. Ахутіною, інтеріоризація діалогу мовця і слухача, який перетворюється в той внутрішньомовленнєвий діалог думки і слова, про який писав ще Л.С. Виготський. В розвиненому мовленні процес його розгортання відбувається через “... співставлення деформованого смисловим навантаженням значення з об’єктивними мовними значеннями. Цей процес, тобто діалог думки і слова є основним змістом внутрішньомовленнєвого етапу [3, с. 41-42]”.

Сама дослідниця характеризує свою роботу як попередній опис блокової схеми мовленнєвого механізму, що передбачає подальше уточнення й детальну розробку. Хоча саме її підхід із повним правом можна відносити до таких, де “мовне” й “позамовне”, лінгвістичне й психологічне об’єднано й відокремлено в межах єдиного теоретичного

підходу, де формування смислу міститься в єдиній схемі мовленнєвого механізму, тобто стає підґрунтям усієї проблематики, власне, сама конфліктна межа – переходу “немовного” в мовне [3].

Описуючи запропоновану нею модель, Т.В. Ахутіна наголошує, що саме розрізнення внутрішнього програмування й граматичного структурування відрізняє її погляди від поглядів О.Р. Лурії і Л.С. Цветкової, які пов’язують із внутрішнім мовленням і граматичну організацію висловлювання.

Висновки. Отже, результати аналізу засвідчують, як різними шляхами психологи і лінгвісти підійшли до загальної думки про те, що процес побудови висловлювання є багаторівневим, що кожному з цих рівнів притаманний свій словник і свої особливі правила, тобто свій синтаксис. Всі сучасні уявлення науковців про будову мовленнєвого процесу співвідносяться з ідеями Л.С. Виготського про наявність різних видів синтаксування (смиислового і фазичного), про мовленнєве мислення як складне динамічне ціле, в якому діалог думки і слова виявляється як рух через цілий ряд внутрішніх планів, як перехід від одного плану до іншого, про “живу драму мовленнєвого мислення”: від мотиву, що породжує думку, до її оформлення і опосередкуванню у внутрішньому слові, далі – в значеннях “зовнішніх слів” і, нарешті, в словах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Психология чувственного познания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 2001. – 279 с.
2. Ахутина Т.В. Единицы речевого общения, внутренняя речь, порождение речевого высказывания / Т.В. Ахутина // Исследования речевого мышления в психолингвистике. – М. : Наука, 1985. – С. 99–116.
3. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. О механизмах построения высказывания / Татьяна Васильевна Ахутина. – М. : Теревинф, 2002. – 144 с.

4. Баєв Б.Ф. Актуальні питання внутрішнього мовлення та його формування у дітей / Б.Ф. Баєв // Питання психології навчання і виховання. – К. : Рад. шк., 1961. – С. 101–103.
5. Баєв Б.Ф. Психологія внутрішнього мовлення / Борис Федорович Баєв. – К. : Рад. шк., 1966. – 192 с.
6. Гальперин П.Я. К вопросу о внутренней речи / П.Я. Гальперин // Докл. акад. пед. наук РСФСР. – М., 1957. – № 4. – С. 67–79.
7. Жинкин Н.И. Механизмы речи / Николай Иванович Жинкин. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
8. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи / Н.И. Жинкин // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С.26–38.
9. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации / Николай Иванович Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
10. Жинкин Н.И. Язык – речь – творчество : Исследования по семиотике, психолингвистике, поэтике : [избр. тр.] / Николай Иванович Жинкин. – М.: Лабиринт, 1998. – 366 с.
11. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – 307 с.
12. Лурия А.Р. Травматическая афазия / Александр Романович Лурия. – М.: Изд-во АМН, 1947. – 367, [1] с.
13. Лурия А.Р. Язык и сознание / Александр Романович Лурия ; под ред. Е.Д. Хомской. – Ростов н/Д : Изд-во «Феникс», 1998. – 416 с.
14. Лурия А.Р. Письмо и речь : Нейролингвистические исследования / Александр Романович Лурия. – М. : Изд-кий центр «Академия», 2002. – 352 с.
15. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии / Александр Романович Лурия. – М.: Изд-кий центр «Академия», 2002. – 384 с.
16. Синица І.О. Психологія усного мовлення учнів 4–8 класів: [монографія] / Іван Омелянович Синица. – К.: Рад. шк., 1974. – 207 с.
17. Соколов Е.Н. Внутренняя речь и мышление / Евгений Николаевич Соколов. – М.: Просвещение, 1968. – 248 с.